

KAPITTEL 1

Utmark i endring – når nye tider gir andre tilhøve

Bjørn Egil Flø

Norsk institutt for bioøkonomi (NIBIO)

Frode Flemsæter

Ruralis – Institutt for rural og regionalforskning

«*Du les deg heimatt*» er eit uttrykk ein typisk kan høyre eit stykke nord på Vestlandet. Og me gjer nok det, begge oss to. Alt med etternamna våre – Flø og Flemsæter – fortel me kvar me har opphavet vårt. Og kanskje liknar me begge også litt på fedrane eller mødrene våre, i ganglaget, humoren eller i lynnet og måtar å vere på, slik at folk som kjenner opphavet vårt, ser att trekk i oss som dei kjenner frå dei før oss. Me ser det nok ikkje like godt sjølve som andre, men det har sett seg i oss som eit prent frå barne- og ungdomsåra som ingen av oss har ønskt å viske ut. Det er restar frå eit liv på ein stad som me enno kallar heime, ein stad me no vitjar fysisk berre i feriar og nokre langhelger innimellom, men som me ofte dett innom i tankar utan heilt å vite om det.

Kvifor startar me slik i eit introduksjonskapittel til ei bok om *Utmark i endring*? Jau, me gjer det for å peike i retning av at våre små biografiske forteljingar på mange måtar reflekterer mykje av grunnlaget for dei endringane som me ser skjer i utmarka. Jamt fleire av oss flyttar ut frå der me vaks opp, me reiser frå ein stad til ein annan, og somtid reiser

nokre også attende til der dei kom ifrå. Men dei fleste av oss reiser frå små lokalsamfunn til større samfunn – frå bygder til byar – me utvidar vårt sosiale nettverk og klatrar i sosiale klassestigar. Det gjer me på bygdene, like som i byane. Me går frå det David Goodhart (2017) kallar *somewheres* til *anywheres*, frå det Tomas Hylland Eriksen (2004) så elegant formulerer som det å *ha røtter* til det å *ha føtter*. Me går frå å orientere oss lokalt til å orientere oss globalt, me går frå det provinsielle til det kosmopolitiske. Me går frå det tradisjonelle via det moderne til det individualiserte post-moderne samfunnet (Beck & Beck-Gernsheim, 2002; Beck et al., 1994; Benjaminsen & Svarstad, 2008). Kanskje er me her heime omlag der britane var på 1990-talet, kanskje er me der at me er i ferd med å skape det post-rurale samfunnet (Murdoch & Pratt, 1993). Eit samfunn der det rurale – rural kultur, tradisjonar og verdier – taper posisjon i det offentlege ordskiftet om samfunnsutviklinga til fordel for dei urbane og meir individualistisk orienterte verdiane. Om det var moderniseringa som skapte individualiseringa, eller om individualiseringa var ein føresetnad for moderniseringa, er vanskeleg å seie, men det kan uansett sjå ut som det følgjast åt. Og saman går me frå det kollektivistiske til det individualistiske.

Flø og Flemma er begge jordbruksbygder, som i kombinasjon med fiske har merkt oss med meir enn einast etternamna, dei har også merkt oss med sosiale og kulturelle koder for korleis me ter oss i høve til kvarandre, og dei har merkt oss med ei rytme. Ei rytme knytt til årstider og gjeremål, ei sosial rytme av kulturelle normer tett knytt opp til ein stadeigen tradisjon for kva som er brukeleg – altså for korleis me brukar gjere ting her. I minna våre set opplevingane knytt til småbrukarens gjentekne årlege aktivitetar, arbeidsoppgåver som sette seg som kroppsleggjorde kollektive ritar i oss. Når torsken på ny seig ut att i havet, var det tid for lamminga og vårarbeidet på markane. Gjerder og utgardar trong vøling etter vinterens herjingar,¹ og ofte var det kjærkome arbeid framfor å måtte stå bøygd over steinplukkinga på eit fornya attlegg.

1 Utgard har mange ulike dialektale nemningar kring om i landet og referer til gjerdet som skil utmark frå innmark. I dei fleste bygdelaga var det frå gammalt av vanleg at vølinga – altså vedlikehaldet – av utgarden var organisert som ein dugnad der dei fleste gardsbruka stilte med folk.

Alt dette utgjorde den stadeigne kulturen i praksis og danna rammene for ei felles og til dels kroppsliggjort forståing av kven me var. Her lærte me kodene og veremåten som danna grunnlaget for lokalsamfunnet som eit sosialt system.

Frå lokalsamfunngode til kollektiv identitet

Men lokalsamfunnet, så vel som samfunnet elles, har endra seg mykje sidan me begge vaks opp høvesvis på Flø og i Flemma. Då var det stort sett lokalsamfunnet som var både brukarane så vel som forvaltarane av utmarkas herlegdomar, eller lunnende, som dei heiter så vakkert i fjellova. Og slik hadde det vore i fleire tusen år – så lenge me har hatt landbruk og bufaste bønder i dette landet. Utmarka var ein utvida del av gardsbruka, den var ei forlenging av innmarka. Og den var fyrst og fremst mark og ikkje fjell, for fjellet ... kven hadde då der noko å gjere? Fjellet var for mange bygdefolk – ikkje for alle, men for mange – som for «*Kona frå Stavsbuøy*», som Aasmund Olavson Vinje skildrar i sine ferdaminne frå 1860. «*Du seier Ronden er fager du, [...] nei, stygg er han som den vonde sjølv [...] her (er) mest ikkje verande til for folk men troll*» (Vinje, 1861). Utmarka var dei agrare grendenes gratis fellesressurs. Og folk samarbeidde, det beste dei kunne, om bruken og forvaltninga av den. Det har nok neppe vore berre harmonisk, dette samarbeidet. Les me dei gamle lovtekstene våre – som mellom anna Magnus Lagabøters landslov frå 1274 og Christian IVs Norske Lov av 1604 – så finn me at utmarka har vore vigd betydeleg merksemd. Her er rettar og plikter knytt til utmarksbruken detaljert skildra, noko som vitnar om at den ikkje berre har vore viktig for folk, men også at den har vore opphavet til mykje konflikt.

Samstundes ser me også at utmarka har spelt ei viktig rolle i forminga av kven me er og kven me meiner å vere (Daugstad et al., 2006). Då me nordmenn skulle finne oss sjølv, etter at både danskar og svenskar hadde herja med oss ei tid, vart utmarka viktig. Utmarka og fjellandbruket vart viktige symbol i bygginga av norskdomen. Då gjekk dei så langt dei orka, ut av Christiania på leit etter det norske. Dei måla og dikta om det dei såg, og skapte ideen om den staute nordmannen, sterkt

prega av naturens brutalitet og estetikk. Nordmannen fanst der mellom bakkar og berg, han var om lag like fóret og vérbiten som landet, og han drøymde seg attende til fjella og dalane han mintest frå ungdomen.

I utlandet Tyskland vart norske kunstnarar lagt merke til. Deira nasjonalromantiske skildringar fortalte om noko dei meinte å ha mista på kontinentet (Vinge & Flø, 2012, 2015). Og landet vaks fram som noko unikt i europeisk forstand. Her oppe var folk enno jorda, dei levde tett på og i naturen. Me var mesta som naturmenneske å rekne, sett frå kontinentet. Og me trudde på det sjølvje òg. Me meinte at naturen gjorde oss godt, for ikkje å seie gode.

Moderniteten og den nye hamen

Men med moderniteten kom vegane, bilane og fritida til Noreg. Fleire av våre tidlegare jordbruksgrunder fekk industri, den festa seg under fossane og ved elvefara som gav folket og grendene grunnressursen dei trong. Vasskrafta og den vassborne råvara danna grunnlaget for ein industrivekst me lenge ikkje ante omfanget av. Bygdefolket kunne no sparke av seg fjøsstøvlane og ta på seg dongerikjeledressane og stille seg ved sagene og ved smelteomnane til faste tider.

Den Oppdal-baserte forfattaren og historikaren Inge Krokann (1942/1982) nytta omgrepet «det store hamskiftet» for å skildre dei omfattande økonomiske og kulturelle omveltingane det norske bondesamfunnet gjekk igjennom rundt midten på 1800-talet. Dei nye vegane hjelpte ikkje einast industrien, også bøndene fekk lettare og raskare tilgang til den jamt veksande marknaden. Det marknadsdrivne salsjordbruket og den teknologidrivne effektiviseringa (fyrst og fremst representert med hesten), mogleggjort gjennom utskiftinga og om-arrondering av jordbruksarealet til å passe betre den nye teknologien, var viktige faktorar som dreiv fram omveltingane (Nerbøvik, 1999). Også fiskeriet fekk sitt «hamskifte» denne tida. Frå fyrst på 1900-talet vaks storleiken på båtane langs vestlandskysten. Frå Nordmøre og sørover, der dei sjølveigande fiskarane lenge hadde vore fri frå væreigaråket, gjekk småbåteigarane saman og bygde seg felles båtar med eksplosjonsmotorar (Fulsås, 1996). Slik kunne dei nå lenger med mindre mannskap. Og på land «beita» motor- og

reparasjonsverkstadane på den blomstrande fiskerinæringa, og slik feste den mekaniske industrien seg på øyar og nes langs norskekysten.

Industristadane vart viktige nodar i den nye pengebaserte varemarknaden, men industriarbeidarane skulle ikkje berre ha varer, dei hadde også behov for tenester og sørvis. Private så vel som offentlege tenestetilbydarar vaks fram, og gradvis vart kommunesentera til tettstadar med tydeleg småbypreg der bygdefolket frå grendene kring også kunne nå tak i gode som følgde med moderniseringa.

Mot slutten på 1950-talet og fyrst på 1960-talet tok altså landet for alvor steget inn i ein forbruksdriven økonomi. Me fekk det andre hamskiftet (Almås, 1977) då traktoren skifta ut hesten på gardane og folk flest fekk fleire timar i døgnet som dei kunne fylle med andre aktivitetar. Aktivitetar som før einast var for adel og fritenkjarar på kunstnarstipend, vart no gradvis folkeaktivitetar.

Sentrale arbeidartipprofilar gjorde det til ein dyd å gå i fotspora åt kultureliten som hadde måla og dikta så levande under nasjonsbygginga. Tydeleg fronta av landsfader Gerhardsen vart den nye eliten aktive brukarar av utmarka og det landlege for rekreasjon. Men enno var det det såkalla enkle friluftslivet som talde. Med beksaumstøvlar og Bergans-meis gjekk arbeidarklassa inn i nikkersen og let seg portrettere med tilsynelatande matnyttige reiskapar som bærplukkarar, markstong og ei og anna enkelløpa sovjetisk hagle frå Star Baikal i nevane.

Mange fekk etter kvart også ei jamt større interesse for å finne sin eigen stad. Dei ville ha sin plass i fjellet og ved fjordane, der dei kunne dyrke sin kjærleik til naturen og det landlege. Framover på 1970-talet kunne me sjå at naust, sjøbuer og stølshus fekk gardiner i vindauga, noko som vitna om ny bruk. Å setre gjaldt då ikkje lenger likevel, for no skulle dyra stå på bås heile året, og den som enno dreiv og sleppte storfe i utmarka, var mesta som reaksjonære å rekne, sett frå landbruksdepartementets korridorar.

Den moderne utmarka

Det var i dette tidsbiletet me begge vaks opp, på 1970- og 1980-talets rurale Nordvestland, og kvar på vårt heimlege småbruk. I vår tid var

ikkje bygdefolk sitt forhold til fjellet lenger berre slik Vinje skildrar det gjennom forteljinga om «Kona frå Stavsbuøy». Nei, i vår tid hadde samfunnet gått igjennom moderniseringa. Tida og tilhøva, som det heiter i fellova, var endra. No gjekk sjølv bygdefolk på fjellet berre for å gå. Dei gjekk ikkje til Skinnalidvatnet for å drage matfisk eller på Søkkjemyra for å hente heim moltebær, anna enn dei gjekk dit også for turen sin del aleine. Dei gjekk på toppane – på Skolma og Skorvå – einast for å nyte utsikta og for å la tankane fare. Men ingen av dei, og heller ikkje me, var meir framande for utmarkas agrare bruk enn at me visste at me ikkje skulle gå med bikkja ved foten mellom ku og kalv, i alle fall visste me kva risiko det kunne innebere. Me visste kva «kvast» i føret var, at det var eit uttrykk for små kvasse gjenstandar – typisk av ein blikkboks som hadde vorte finkutta i fôrhaustaren – som husdyra kunne risikere å ete i seg og ende opp med store smerter og rift i matrøyret og nettmagen slik at nødslakt var einaste løysing. Me visste å late att leda etter oss når me gjekk gjennom utgardane. Og skulle det slumpe til at me gløynde oss ein gong og nokre sauer slapp igjennom utgarden, ja då fekk me høyre det på bygda, der alle undra seg på kva for «rakkar» som kunne vere så «likesæl». For sjølv om me vaks opp midt i ei endringstid for utmarka, sjølv om me vaks opp i ei tid då utmarka ikkje lenger berre var ein utvida del av jordbruket, men like mykje ein utvida del av livet åt oss alle i Flemma så vel som på Flø, så kjente me dei stadeigne reglane og kodane for korleis me skulle te oss.

Likevel, så gjorde også me oss gjeldande for den nye utmarka, både gjennom vår eigen bruk og gjennom våre egne interesser. For gjennom heile etterkrigstida har det vore ein jamn vekst i det me kan kalle diversifiseringa av bruken av utmarka og dei rurale grendene. Ikkje berre har brukarane blitt meir ulike kvarandre, med vidare interesser og idear om kva utmarka er og kva den skal vere, men bruken har også teke fleire og andre former (Flø, 2012, 2013b, 2018). For det var ikkje berre beiting, hausting og anna nyttebruk som stod i fokus aleine lenger, ein jamt større del av brukarane – frå bygdene så vel som frå byane – søkte seg no til utmarka for rein rekreasjon og oppleving aleine.

Reiser du til Flemma i dag og ønskjer å kome i kontakt med folk, så finn du dei ikkje på den lokale butikken, den er uansett nedlagt for fleire

år sidan. Derimot skal du ta deg ein tur til Flemsetervatnet. Gå ein tur rundt vatnet, her har lokalbefolkninga utbetra stien og gjort den farbar også for folk som kanskje ikkje er like gode til beins som dei ein gong var. Du kan raste på ein av dei mange rasteplassane og snakke med folk som kjem forbi, for det er her bygdefolket møtast no. Her finn dei det dei har mista oppgjennom åra, her pleier dei det same samhaldet som dei før pleidde då dei stod skulder ved skulder og vølte utgard. No er det stien og rasteplassane dei vøler, og når vølinga er gjort, går dei sine turar og treffer kvarandre for ein prat om laust og fast. I heile landet kan me sjå at den nære utmarka er i ferd med å bli dei nye lokale møteplassane. Like eins er det om du kjem til Flø. Der kan du gå utover Gotane og sjå dei gamle sumarfjøsane på rekkje langsetter det forsølte² landskapet mellom storhavet og fjellfoten. Dei er tomme no, sumarfjøsane, og det som før var viktige sumararbeiteområde for mjølkekyr, er no blitt den nye møteplassen for lokalsamfunnet. Men til forskjell frå området kring Flemsetervatnet ser me at på Flø oppstår det utfordringar når rekreasjonsbruken møter det moderne landbruket. Traktorane åt bøndene så vel som bilane åt dei rekreerande gjestane er større, farten har auka, og graslassa er tyngre. Somtid skjer det at gjestane har parkert slik at bonden ikkje kjem forbi med traktor og reiskap. Samstundes har kanskje heller ikkje landbruket lenger den same posisjonen hjå folket som går langs driftsvegen utover Gotane, som det ein gong hadde. Det kan synast som ikkje alle lenger har den same omsuta og forståinga for korleis ein som fritidsbrukar skal te seg overfor yrkesbrukarane.

Kommodifisering

Det har skjedd det samfunnsforskarane kallar ei kommodifisering av det agrare landskapet og kanskje særleg av utmarka. Med det meiner ein at jordbrukslandskapet så vel som utmarka har blitt gjort om til ei vare

2 For den som ikkje kjenner ordet «forsølt», kan me fortelje at det er eit uttrykk som skildrar område som ligg slik til at det får mindre sol enn andre områder. Typisk tronge fjordar eller dalar som ligg slik at fjella skuggar for sola i mange timar om dagen.

i seg sjølv og ikkje berre eit landskap der ein produserer varer. Denne kommodifiseringa skaut fart då Lars Sponheim sette seg i sjefsstolen for Landbruks- og matdepartementet i oktober 2001. Han arva ei landbruksmelding³ som neppe kunne ha vore betre tilpassa ein landbruksøkonomiutdanna Venstre-statsråd som Sponheim. Formuleringa «*For å styrke inntektsgrunnlaget for landbruket, mener Regjeringen det er nødvendig at landbruksnæringen sikres muligheter til økt næringsmessig utnyttelse av utmarka*» (St. meld. nr 19, 1999–2000, s. 18) var fundamentet til landbruksministerens gjentekne mantra om å «*ta heile gardens ressursar i bruk*» (Sponheim, 2003). Grunneigarane i grendene skulle gjere seg til entreprenørar og starte tene pengar på utmarka. Dei skulle utnytte hugen dei nye utmarksbrukarane hadde for opplevingar. Jakt og fiske skulle ikkje lenger prisast etter kilo kjøt eller fisk, men etter verdien av opplevingane brukarane hadde når dei jakta og fiska. Der strategien for næringsutvikling knytt til vilt- og fiskeressursane på 1980- og 1990-talet hadde handla om utvikling av kommersielt innlandsfiske (Flø, 1998; Sandlund et al., 2004) og betre logistikk for mottak og distribusjon av viltkjøt frå jakta, handla det frå sist på 1990- og fyrst på 2000-talet om å lage «pakkar» for jaktande og fiskande gjestar som fyrst og fremst fiska for opplevinga og ikkje einast for matauk (Flø, 2015).

Gjennom den såkalla Fjellteksta i det reviderte nasjonalbudsjettet for 2003 (St. prp. nr. 65, 2002–2003) vart nasjonalparker og verdsarvområde gjort til innsatsfaktorar for ny næringsutvikling i utmarka (Flø, 2013a). Utmarka og utmarkskulturen må kommodifiserast, sa ekspertane, og meinte at den skulle gjerast om til ei vare i seg sjølv og ikkje einast ei kjelde for å produsere mat og fiber (Flø, 2009, 2015). Alt dette endra utmarka, det endra lokalsamfunnet så vel som forholdet mellom menneske. Utmarka gjekk frå å vere beitemark, via ei utmark jamt meir nytta til det nære friluftslivet i kombinasjon med rekreasjonsprega hausting av bær, fisk og kjøt, til gradvis å bli eit middel for å lokke kundane til reiselivsoperatørane. Tanken var nok ikkje å redusere verdien av utmarka som

3 St. Meld. Nr. 19 1999–2000

beitemark, men snarare å auke den lokale verdiskapinga. Meir av verdiskapinga skulle skje lokalt, det skulle vere ein måte «å føre verdiskapinga attende til grendene», sa Sponheim og hans like (Flø, 2001). Slik skulle sysselsettinga og busetnaden i dei agrare grendene sikrast.

Og for all del, dette fungerte somme stadar, me såg at nokre fekk det til, men me såg òg at det ikkje var like lett alle stadar (Fedreheim, 2013; Flø, 2021). Men dette vart den nye økonomien. Me har gått frå ei utmark prega av å fyrst og fremst vere ein produksjonsressurs for gardbrukarane i bygdene, i tillegg til ein viktig del av ein haustingsbasert hushaldsøkonomi for bygdefolket, via ei utmark jamt meir nytta til det nære friluftslivet i kombinasjon med rekreativ hausting av bær, fisk og kjøt, til ei utmark som har vorte eit landskap for dyrking av identitetar gjennom opplevingar og sosialt samvær (Flø, 2010).

Kanskje vert dei tilfeldige og flyktige identitetane drivne fram av eit moderne statusjag, men kanskje er det like ofte det sterke bandet mellom folk og landskap, og då kanskje særleg utmarka, som berre har fått nye – eller snarare fornya – utslag etter kvart som tida og tilhøva har endra seg, i byen så vel som på bygda. Uansett så vart dette den nye økonomien.

Den nye økonomien

Lat oss få utdjupe denne nye økonomien ved å presentere lesaren for den amerikanske filosofen og aktivisten Steven Best. Best er ny-marxist og sterkt inspirert av to eksentriske franske filosofar, Guy-Ernest Debord og Jean Baudrillard. Best (1989) skildrar framveksten av den nye økonomien gjennom nettopp å studere forbruket, og hevdar me går frå varesamfunnet, via skodespelsamfunnet til simuleringssamfunnet. Rett nok presenterer Best desse stadia, eller «samfunna», som at det eine avløyer det andre, og rett nok er han også nokså kategorisk i sin framstilling av dei. Likevel meiner me hans skildring er relevant, men då fyrst og fremst som at det eine stadiet bygger på det neste, og at me i dag er der at alle desse «samfunna» sameksisterer i den nye utmarka.

Det fyrste av desse «samfunna», altså varesamfunnet, kom med pengeøkonomien, seier Best. Og hans skildring av varesamfunnet er tungt forankra i Marx si forståing av kapitalismen. I varesamfunnet gjekk sauen

frå å vere maten åt bonden til å verte vara som skaffa bonden maten. Det skjedde altså ein transformasjon frå mat til matvare. Og typisk her var at sjølve forbruket av vara skjedde utanfor bygda. Dette er mykje godt det samfunnet me vaks opp i. På 1970- og fyrst på 1980-talet var pengeøkonomien godt etablert i landbruket. Mjølka vart henta av tankbilen, og med jamne mellomrom kom dyretransporten, slik vart mjølk og livdyr henta for foredling i byen og derifrå distribuert til daglegvareforretningane der husstandane i både by og land henta sine daglege forråd.

I skodespelsamfunnet, som då er inspirert av Debord (1977), gjekk sauene igjennom enno ein transformasjon. No var vara opplevinga av å sjå bonden springe støvlane av seg under sankinga. Bonden er skodespelaren og sauene kulissene i det me opplever som eit autentisk teater om bygdekultur. Skodespelsamfunnet utgjer på mange måtar grunnlaget for satsinga på det nye rurale reiselivet som har vore så tydeleg vektlagt i både Stortingsmelding nummer 19 (1999–2000) «Om norsk landbruks- og matproduksjon» og i Skogmeldinga (St. meld. nr 17, 1998–1999). Same tenking finn me også att i fleire liknande offentlege dokument frå denne tida – regionale så vel som nasjonale – og ikkje minst i nyare meldingar, som til dømes «Opplev Norge – unikt og eventyrleg» (St. meld. nr 19, 2016–2017). Samstundes er det få eller ingen refleksjonar i desse meldingane om kva konsekvensar desse endringane vil kunne få for dei rurale samfunna eller utmarka.

I det siste stadiet – simuleringssamfunnet, som særleg er inspirert av Baudrillard (1983) – startar det heile å verte mesta abstrakt. For i simuleringssamfunnet deltek me sjølve i sauesankinga og simulerer at me er bønder. Og så tek me bilete av oss sjølve og postar det på Facebook, saman med ein fyndig tweet på 140 teikn. Alt for å projisere oss sjølve, alt for å syne oss fram, for å skape eit inntrykk av kven me sjølve meiner å vere, for å vise fram den versjonen av oss sjølve som me vil andre skal sjå oss som.

I sine skildringar av desse «samfunna» legg ikkje Best skjul på sin delvis moralske indignasjon for korleis samfunnet utviklar seg. Han kan lesast til å meine at moderniseringa har gjort samfunnet vårt meir overflatisk og fjerna oss jamt lenger vekk frå det «ekte» i tilværet. Også den norske antropologen Tord Larsen kan sjå ut til å dele Best sin moralske indignasjon. I sitt siste kapittel i boka *Den globale samtalen* (Larsen,

2009) presenterer han si forståing av «Tingdannelsens⁴ former i vår tid» (s. 342–377) og hevdar at med tingdanninga – eller altså med kommodifiseringa – oppstår det også ei kategorisering av identitetar. Overført til utmarka kan ein seie at det vert kategoriar av utmarksbrukarar; me får hyttefolk, fjellvandrarar, klatrarar, padlarar og liknande, som alle definerer brukarane i grupper knytt til korleis dei brukar «tingen», altså utmarka. Med denne kategoriseringa vert det også lagt eit fundament for framveksten av ein særskild «identitet», ein identitet som i sin tur også utgjør grunnlaget for organisering innan særskilde og meir spesialiserte grupper av utmarksbrukarar, og i neste omgang også grunnlaget for kollektiv handling innan kvar av gruppene.

Sterke interessegrupper

Sjølv om organiserte interessegrupper for brukarar av utmarka ikkje er noko nytt, sjølv om me har hatt store og sterke organisasjonar for grunneigarinteressene så vel som for friluftslivsinteressene i lang tid, så vaks organisasjonsfloraen så vel som medlemstala for friluftslivsorganisasjonane raskt og mykje framover frå sist på 1960- og utover heile 1970-talet og langt inn på 1980-talet. Ikkje berre vart både Den Norske Turistforening (DNT) og Norges Jeger- og Fiskerforbund (NJFF) store og betydelege aktørar i utmarka så vel som i utmarkspolitikken, men jamt oftare såg me også at meir spesifikke utmarksbrukarar starta markere seg i debatten om kva utmarka er og kva den skal vere. Etter kvart fekk me eigne organisasjonar for padlarar så vel som for fjellklatrarar og for folk som likte å sykle i utmarka. Me fekk hytteigarforeiningar og foreiningar for folk som sankt sopp og nyttevekstar, og ikkje minst fekk me ein jamt rikare tidsskriftsflora som også sikta seg inn mot dei smale segmenta av kategoriar av utmarksbrukarane.

Sist på 1980-talet – samstundes med den sterke veksten i medlemstala for dei store friluftslivsorganisasjonane våre – gjekk fleire saman i paraplyorganisasjonen Friluftslivets fellesorganisasjon (FRIFO), som seinare tok

4 Larsen brukar omgrepet *tingdanning* på det Best omtalar som kommodifisering (*commodification*).

namnet Norsk Friluftsliv. Slik vart friluftslivsinteressene samla under ein organisasjon, og på den måten vart friluftslivsinteressene også ei tydelegare politisk stemme i utforminga av utmarkspolitikken. Organisasjonen har jobba målmedvite for å fremje eit aktivt friluftsliv tufta på ein sterk og endåtil styrkt allemannsrett.⁵ Og nettopp allemannsretten kan fort kome i spel når interesser kjempar om posisjonar i utmarka. Auka rekreasjonsbruk og nye og meir «forstyrrende» aktivitetar går ikkje nødvendigvis like godt saman med ein tradisjonell og varare bruk. Derfor har me dei seinare åra sett at Norsk Friluftsliv så vel som medlemsorganisasjonane har stressa det som gjerne vert kalla allemanns-pliktene som følger retten. Som eit døme på det kan ein sjå til Norsk friluftsliv sin kampanje lansert i 2021,⁶ der skodespelar Bjørn Sundquist opererer som ein norsk Jack (Nicholson) Torrance for å fremje allemanspliktene i utmarka. Mindre påkosta appellar for skikk og bruk i utmarka finn ein jamt oftare også i den etter kvart så rike tidsskriftfloraen for ulike friluftslivsinteresser. Ryttrarar, scooterkøyrarar, syklistar, jegerar, padlarar og andre vert heile tida minte på pliktene dei har som utmarksbrukarar gjennom redaksjonelle reportasjar og leiarar skrivne for nettopp å sikre allemannsretten. Slik kan kultur skapast, det kan skapast gjennom strukturar der aktørane sjølve deltek i danninga av seg sjølv og sine like. Men der det finst kultur, vil det alltid også vere ukultur, utfordringa vil alltid vere å stimulere kulturen til å vekse framfor ukulturen.

Re-industrialisering, fornying av den gamle økonomien

Første nyttårsdag 2001 kunne dåverande statsminister Jens Stoltenberg fortelje at det no var slutt på norsk vasskraftutbygging i urøyvd natur. Dette førte til stopp i den planlagde utbygginga i Beiarn, Bjøllåga og Melfjord i Nordland, og mange vona truleg at dette også var inngangen til ein ny æra for industrialiseringa av utmarka. Samstundes, oppgjennom

5 <https://norskfriluftsliv.no/om-oss/vart-oppdrag/>

6 <https://norskfriluftsliv.no/temaer/allemannsretten/allemanspliktene/>

heile 1980- og 1990-åra og godt inn på 2000-talet, hadde me vore vitne til ei jamn avvikling av mykje av gruvedrifta kringom i landet, og skog-industrien sleit med låge råvareprisar og dertil redusert hogst. Var no industrialiseringa av utmarka kome til endes?

Nei da. For det fyrste hadde nyleg ein ny industri vakse fram nett i denne perioden der den gamle såg ut til å bli svekt. For reise- og friluftslivet hadde gradvis utvikla seg til nettopp å bli ein industri, regionale destinasjonsselskap og jamt større reiselivsoperatørar hadde reidd grunnen for gode marknadstilpassa produkt som kunne «fly-in-fly-out» kundar i raskt tempo. I 2011 tok selskapet Fjord Tours imot «eksportprisen» av Innovasjon Norge for produktet «Norway in a nutshell», som tilbyr tett-pakka høgdepunkt på kort tid. Sameleis hadde også jamt fleire kommunar i fjellet og langs fjordane lagt til rette for hyttebygging i von om at andreheimsbebruarane skulle halde liv i dei døyande grendene ein ordførarperiode eller to. For det andre såg dei som skjøna seg på dei store linene for dei internasjonale energi- og råvareprisane, at det neppe var enden på den gamle industrien dei såg då Stoltenberg tala, snarare såg dei berre ein sving på den same vegen. For i løpet av 2007 og ved inngangen til 2008 teikna grafane på råvarebørsane ei umiskjenneleg veksande kurve. På nytt vart gruvedrift interessant, sjølv i høgkostlandet Noreg, og saman med klimadebatten bles energikrisa vind i segla for kraftselskapa som ville produsere vindkraft langs kysten. Fleire stadar i landet kunne ein ane at me nærma oss ei ny-industrialisering av den norske utmarka, og dei tradisjonelle utmarksbrukarane – særleg reindriftsnæringa og andre beitebrukarar – såg med uro på framveksten av den nye utmarka.

Bidraga i boka

Denne boka har kome i stand som følgje av eit nettverksprosjekt finansiert av Norges forskingsråd, der eit knippe forskarar som er engasjert i temaet utmark, har møttest for å drøfte statusen og utfordringane me står overfor i høve bruk og forvaltning av utmarka. Som ein freistnad på å nå eit større publikum enn einast oss sjølve bestemte me oss for å sette saman ei bok som syner nokre av dei temaa som var opp til drøfting i gruppa. Det er ikkje meint å vere uttømande eller på nokon måte å skulle dekke

alle dei utfordringane me står overfor, men mest berre å gi eit innblikk i nokre av dei temaa som me har vore innom i nettverket.

Kapitla er skrivne av nokre av dei fremste samfunnsforskarane våre innanfor feltet utmark, og kvar for seg gir kapitla innsikter på spesielle tematiske område innanfor forskinga.

I kapittel 2 «Reindriftas sårbarhet og Norges ansvar» drøftar Jan Åge Riseth, Svein Morten Eilertsen og Bernt Johansen ei av dei største utfordringane den samiske reindriften står overfor om dagen, nemleg tap av areal. Korkje politikarar eller folk flest ser ut til å vere klar over kor sårbar reindriften er for utbygging av infrastruktur og menneskeleg aktivitet, hevdar dei. Derfor har me heller ikkje vektlagt å bygge institusjonar som i stor nok grad tek vare på arealet reindriftsnæringa treng for å oppretthalde driften. Forfattarane dokumenterer påstandane sine gjennom ein analyse av arealbruksutfordringane i to reinbeitedistrikt og syner at dei akkumulerte effektane av tidlegare arealtap er tap av fleksibilitet. Nett det tapet gjer også tilpassing til nye utfordringar endå vanskelegare for reindriften. Kapitlet kjem også med forslag til korleis forvaltninga og me som samfunn kan møte desse utfordringane.

I kapittel 3 «Mot ei framtid for utmarksbeite – om beiting, sjølvkjensle og forståing mellom folk» tek Bjørn Egil Flø oss med på vitjing hjå sauebønder kringom i landet. Kapitlet drøftar framveksten av «den nye utmarka» og korleis den har påverka utmarksbeitet. Basert på samtalar med beitebrukarar i ulike delar av landet drøftar Flø framtida for utmarksbeite opp mot dei store, så vel som dei små, politiske og sosiale spørsmåla både beitebrukarane og me som samfunn står overfor. For dei strir med mange spørsmål om dagen, beitebrukarane. Er det ikkje lenger økologisk berekraftig å nytte utmarksressursane til matproduksjon? Skal ikkje utmarka vere ein ressurs for produksjon av mat og fiber i framtida? Dette og meir er spørsmål beitebrukarane spør seg i dag. Dei kjenner seg degradert og uthengt i det offentlege ordskiftet, og kjensla riv i sjølvbiletet deira og gjer kvardagen mindre kjekk, og det vert vanskelegare å finne motivasjon for kvar dag som går. Essayet dreg opp ei rekke viktige spørsmål som me som samfunn treng å ta inn over oss i debatten om kva utmarka er og kva den skal vere.

I kapittel 4 «Kampen om utmarka: Hytter, beitemark eller urørt natur?» ser Jørund Aasetre på interessemotsetningane mellom tradisjonelle utmarksnæringar, naturvern og turisme og hytteutbygging. Utgangspunktet for kapittelet er Oppdal, og Aasetre kviler på fleire kjelder når han identifiserer fire ulike diskursar knytt til utmarksforvaltinga på Oppdal. Avslutningsvis drøftar forfattaren særleg den siste av dei fire diskursane – vinn-vinn-diskursen – og meiner det er eit ope spørsmål om den diskursen representerer ei tilstrekkeleg omlegging av arealbruken, eller om det einast representerer ei «grønvasking» av hyttenæringa.

I kapittel 5 «Fritidsbygg i fjellområdet – en egen boligstruktur?» er det utviklinga av dei mange fritidsbustadfelta i utmarka som er temaet. Tor Arnesen og Stine Kvamme tek utgangspunkt i 104 kommunar i Sør-Noreg der det på 2000-talet har vorte bygd tre fritidsbustader for kvar ein bustad. Forfattarane spør om fritidsbustadane har vakse fram etter ein overordna plan, eller om det er eit samla resultat av ei rekkje individuelle handlingar. Arnesen og Kvamme samanliknar den raude (ordinære bustader) og den grønne (fritidsbustader), og finn at medan den raude bustadstrukturen er ein del av eit offentlegrettsleg rom, så er den grønne bustadstrukturen gjennomgåande privatrettsleg regulert. Det er stor ulikskap mellom korleis desse bustadstrukturane er handsama i plansystemet. Forfattarane konkluderer med at det er eit stykke fram til at den grønne bustadstrukturen blir oppfatta som nettopp ein bustadstruktur, og sender med dette ut ei etterlysing etter ein klarare fritidsbustadpolitikk.

I kapittel 6 «Rettslege rammer for klimavenleg energiproduksjon i utmarka: Utfordrar klimaomsynet legitimiteten til konsesjonsregulverket?» tek Katrine Broch Hauge utgangspunkt i klimautfordringane som stadig aktualiserer utbygging av fornybar energi i utmarka. Samstundes som ei slik utbygging skal bidra til ein meir klimavenleg energiproduksjon, kan den også føre til tap av naturmangfald, som er ei av dei andre store utfordringane verda står overfor. Broch Hauge brukar det juridiske blikket når ho ser på kva som gir ein rettsregel legitimitet når slike kryssande omsyn skal vegast opp mot kvarandre. Nøkkelen ligg

ifølgje Broch Hauge i å synleggjere betre dei avvegingane som må gjerast innanfor dei rettslege rammene. Då må ein utvikle styringsverktøya slik at arbeidsdelinga mellom planlegging på regionalt og lokalt nivå fungerer betre, og at ein dermed styrkjer det lokaldemokratiske fundamentet.

I kapittel 7 «Menneske og dyr i grenseland – om rettar, rettferd og rettferd i utmarka» er det grenser og gresnedragningar som blir diskutert. Frode Flemsæter og Katrina M. Brown presenterer funn frå eit forskingsprosjekt om endringar og interessekonfliktar i den midt-norske utmarka, mellom anna den tradisjonelle sør-samiske reindrifta sitt møte med stadig nye utmarksbrukarar. Forfattarane tek for seg utfordringane det fører med seg når ulike aktørar har eit grunnleggjande ulikt syn på kva ei grense i utmarka er. Grensene som den sør-samiske reindrifta held seg til, er fleksible og flytande, og skiftar i takt med dyra si åtferd og naturens sesongvariasjonar. Planforvaltninga tenkjer annleis, og har dei statiske grensene på kartet som eit viktig verktøy i utmarksforvaltninga. Implikasjonane av dette er ifølgje Flemsæter og Brown at ulike grupper sitt høve til å respondere på endra verdsetting av utmarksressursar og tilhøyrande forvaltingspraksisar er ulikt. Dermed meiner dei at grenser og gresnedragningar i utmarka ikkje berre handlar om rettar, men òg om rettferd.

I kapittel 8 «Rovviltforvaltning og reindriftsnæringa: Hvordan kan en todelt målsetting praktiseres i samsvar med internasjonale konvensjoner?» tek Svein Morten Eilertsen og Jan Åge Riseth tak i den tydelege auka i tapet av reinskalvar som reindriftsnæringa har opplevd på 2000-talet. Eilertsen og Riseth peikar på at reindriftsnæringa har utfordringar med å dokumentere kven som er skadegjerar, medan ein slik dokumentasjon er avgjerande for ei eventuell felling av rovdyr. Analysane koplar dei til samfunnsendringar elles, og peikar på at beitenæringane sin posisjon i utmarka er stadig meir utsett. I likskap med kapittel 6 meiner forfattarane at mykje av løysinga ligg i å sjå på ansvarsfordelinga mellom forvaltingsnivåa. Eilertsen og Riseth argumenterer for at roviltforvaltninga bør delegerast til regionalt nivå, og at då beitebrukarar sin lokale og tradisjonelle kunnskap i større grad enn no bør leggjast til grunn for avgjersler.

I kapittel 9 «Stien i endring? Om det godes paradoks» skriv Odd Inge Vistad om stien. Vistad har eit langt liv som friluftslivsforskar, men han har også eit langt liv som brukar av stiar. Begge desse erfaringane brukar Vistad når han tek lesaren med på ei forteljing om kva stien er, korleis stien sitt særpreg har utvikla seg over tid, korleis stien etter kvart har fått ei offentleg forvalting og kommersiell betydning, og kva funksjon stien har og har hatt til ulike tider. På vegen kastar forfatteren òg eit blikk mot den svenske stien. Vistad viser til det aukande omfanget av opparbeidde, merka og tilrettelagte stiar som infrastruktur i det norske friluftslivet. Han meiner det er grunn til å reflektere over om «det beste er det godes fiende» òg i friluftslivet – altså om me i søking etter å lage den «beste» stien gjer det «gode» friluftslivet mindre godt.

I kapittel 10 «Har utmarka blitt historie?» skriv Knut Fageraas om alle kulturspora som me finn i utmarka. Kapitlet handlar altså om utmarkas kulturarv. Folk har bruka utmarka og utmarksressursane på mange måtar over lang tid. Og i utmarkslandskapet finn me spor etter denne bruken slik at me kan lese kulturhistoria gjennom landskapet. Fageraas peikar på at det er ei stor merksemd rundt utmarkas kulturarv, men at for å få ei forståing av denne kulturhistoriske interessa for kulturminne i utmarka, må ein sjå dette i lys av miljøforvaltninga sitt fokus på verdiskaping og bærekraft for å skape utvikling. Med endra og utvida utmarksbruk kan kulturminna i utmarka lesast som meir enn ei historiebok – dei har både kunnskaps-, opplevings- og bruksverdi, som mange forskjellige slags aktørar engasjerer seg i. Kulturmiljøa i utmarka er mangfaldige og rike, knytt til både fortid og framtid, men dette kan ifølgje forfattaren òg auke potensialet for at kulturarvens dissonans kan provosere fram meir konflikt mellom aktørar med ulik verdsetting av utmarksressursane.

I kapittel 11 «Utmarksetikk i endring?» viser May Thorseth korleis endringar i bruken av utmarka utfordrar etablerte etiske standardar for bruken. Thorseth peikar på at etiske standardar tidlegare har vore nedfelt gjennom kulturen, medan ny og utvida bruk av utmarka har skapt

eit større behov for å formelt regulere dei etiske standardane. Kapitlet har som mål å diskutere og utdjupe forståinga av nokre etiske dilemma som knapt kan løysast gjennom juridiske reguleringar åleine. Gjennom ei drøfting av ulike etiske prinsipp stiller Thorseth viktige spørsmål om korleis me skal navigere i utmarksforvaltninga i spennet mellom individ sine interesser og behov og fellesskapets beste.

Litteratur

- Almås, R. (1977). *Norsk jordbruk – det nye hamskiftet*. Gyldendal.
- Baudrillard, J. (1983). *Simulations*. Semiotext(e).
- Beck, U. & Beck-Gernsheim, E. (2002). *Individualization*. Sage Publications.
- Beck, U., Giddens, A. & Lash, S. (1994). *Reflexive modernization: Politics, tradition and aesthetics in the modern social order*. Polity Press in association with Blackwell Publishers.
- Benjaminsen, T. A. & Svarstad, H. (2008). Understanding traditionalist opposition to modernization: Narrative production in a Norwegian mountain conflict. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 90(1), 49–62.
- Best, S. (1989). The commodification of reality and the reality of commodification: Jean Baudrillard and post-modernism. *Current Perspectives in Social Theory*, 19, 23–51.
- Daugstad, K., Rønningen, K. & Skar, B. (2006). Agriculture as an upholder of cultural heritage? Conceptualizations and value judgements – a Norwegian perspective in international context. *Journal of Rural Studies*, 22(1), 67–81.
- Debord, G. (1977). *Society of the spectacle*. Black & Red.
- Eriksen, T. H. (2004). *Røtter og føtter – identitet i en omskiftelig tid*. Aschehoug.
- Fedreheim, G. E. (2013). *Value creation on Norway's green gold: An analysis of policy formulation and implementation in the field of nature conservation*. [Doktorgradsavhandling]. Universitetet i Nordland.
- Flø, B. E. (1998). *Institusjonelle ordningar rette mot forvaltning av rurale ressursar – Sikfisket i Femund* (R 4/98). Senter for bygdeforskning.
- Flø, B. E. (2001). Organic farming in marginalized areas: A study from Norway. I R. A. Caufield & M. Kojima (Red.), *Northern communities and the global economy*. Department of Alaska Native & Rural Development.
- Flø, B. E. (2009). Vondtet i norsk bygdeutvikling. *Syn og Segn*, (3), 76–80.
- Flø, B. E. (2010). Bygda – forståing og implikasjonar. *PLAN*, (5), 20–25.
- Flø, B. E. (2012). Arealpress i utmark. *PLAN*, (3–4/2012), 76–79.
- Flø, B. E. (2013a). *Kulturarv og verdiskaping i eit kyst- innlandsperspektiv* (Rapport 2/2013). Norsk senter for bygdeforskning.

- Flø, B. E. (2013b). Me og dei andre. Om lindukar, Framstegspartiet og bygda som sosial konstruksjon. *Sosiologisk tidsskrift*, 21(2), 152–168.
- Flø, B. E. (2015). Bygda som vare – om bygda, elgen og folkeskikken [Doktorgradsavhandling]. Noregs teknisk- naturvitskaplege universitet.
- Flø, B. E. (2018). Av svik kom mistru sigande. *Samtiden*, (1), 54–61.
- Flø, B. E. (2021). Bygda som vare. *Arr Idéhistorisk tidsskrift*, 33(1), 16–31.
- Fulsås, N. (1996). Kvifor fekk ikkje industrikapitalismen fotfeste i Nord-Norge? I E. O. Eriksen (Red.), *Det nye Nord-Norge* (s. 39–70). Fagbokforlaget.
- Goodhart, D. (2017). *The road to somewhere: The populist revolt and the future of politics*. Hurst.
- Krokann, I. (1982). *Det store hamskiftet i bondesamfunnet* (3. utg.). Det norske samlaget. (Opprinneleg gjeven ut 1942)
- Larsen, T. (2009). *Den globale samtalen. Om dialogens muligheter*. Scandinavian Academic Press.
- Murdoch, J. & Pratt, A. C. (1993). Rural studies: Modernism, postmodernism and the 'post-rural'. *Journal of Rural Studies*, 9(4), 411–427.
- Nerbøvik, J. (1999). *1860–1914: Eit bondesamfunn i oppbrot* (Bd. 5). Det Norske Samlaget.
- Sandlund, O. T., Berge, E., Flø, B. E., Saksgård, R. & Ugedal, O. (2004). Whitefish fisheries in mountainous southeastern Norway – abundant resources, but scarce fishermen. *Mountain Research and Development*, 24(1), 67–74.
- Sponheim, L. (2003). Tale for Den nasjonale kongress for økologisk landbruk. 5. 11. Hamar.
- St. meld. nr 17. (1998–1999). Verdiskaping og miljø – muligheter i skogsektoren. Landbruksdepartementet.
- St. meld. nr 19. (1999–2000). Om norsk landbruk og matproduksjon. Landbruksdepartementet.
- St. meld. nr 19. (2016–2017). Opplev Norge – unik og eventyrlig. Nærings- og fiskeridepartementet.
- St. prp. nr. 65. (2002–2003). Tilleggsbevilgninger og omprioriteringer i statsbudsjettet medregnet folketrygden 2003. Finansdepartementet.
- Vinge, H. & Flø, B. E. (2012). På gjengrodde stier. I M. Rønningen & T. Slåtten (Red.), *Innovasjon og næringsutvikling i en reiselivskontekst* (s. 279–296). Fagbokforlaget.
- Vinge, H. & Flø, B. E. (2015). Landscapes lost? Tourist understandings of changing Norwegian rural landscapes. *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, 15(1–2), 29–47.
- Vinje, A. O. (1861). *Ferdaminni fraa sumaren 1860*. Bergh & Ellessen.